

Balázs Mihály

Szöveggyűjtemények Comenius unitáriusok elleni vitáirataiból

A Comeniusszal foglalkozó magyarországi szakirodalom nagyon kevésbé foglalkozott azzal a kérdéskörrel, miképpen viszonyult a nagy cseh a radikális reformáció különböző áramlataihoz. Feltűnő ez a hiányosság, hiszen a pedagógiai teljesítmény hangsúlyozása mellett az utóbbi években már magyar kutatók is vizsgálat tárgyává tették az életmű egyéb vonatkozásait, így azt a világszemléletében mindig is jelen lévő profetikus lelkületet is, amelynek leglátványosabb megnyilvánulásaként 1657-ben Comenius közzétette Christoph Kotter, Christina Poniatowska és Mikulaš Drabik apokaliptikus látomásainak latin szövegét.¹ Az Erdélyre és I. Rákóczi György udvarának szerepére vonatkozó és nem föltétlenül direkt politikai cselekvésre ösztönző várokozásokról és elképzelésekről Péter Katalin² írt roppant meggondolkodtató és az európai kontextust árnyaltan bemutató tanulmányt. Az Amszterdamban letelepedett nagy polihisztor tevékenységét Vízkelety Andrásnak³, majd Herepei Jánosnak⁴ már jóval korábban sikerült újabb, lényeges erdélyi és magyarországi adatokkal gazdagítania. Közleményeik nyomán megtudhattuk, kik voltak az öreg Comeniusnak azok a legmeghittebb hívei, akiknek kis csomagokat küldött könyveiből. E régebbi közlemények után szen-

¹ Veress Magdolna: *Protestanská propagační literatura. Proroctví Christopa Kottera ve vydání Komenského* In *Nové interpretace českého baroka: sborník z mezinárodní konference*, Piliscsaba, 12–13. května 2003. A cseh barokk új interpretációi nemzetközi konferencia, Piliscsaba, 2003. május 12–13. von Márton Beke und Andor Mészáros. Esztergom-Piliscsaba 2004, 143–150.; Uő.: *Johann Amos Comenius und Friedrich Breckling als „Rufende Stimme aus Mitternacht“*. In *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*. Band 33. Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 71–83. Magyarul: *Az 1664 körüli várokozások két harsonása: G. Friedrich Breckling és Johann Amos Comenius*, In *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XXIX. Szeged, 2006, 275–282.

² Péter Katalin: *Comenius magyarországi elképzeléseiről. A Sermo secretus és a Gentis felicitas*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XXI(1985), 63–72.

³ Vízkelety András: *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben*. Irodalomtörténeti Közlemények, 71(1967), 190–194.

⁴ Herepei János: *Az öreg Comenius néhány magyar híve*. In *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 3, 1971, 394–418.

zációs újdonságot jelentett Keserű Bálint⁵ felfedezése, akinek Daniel Ehregott Colberg polemikus művének egy helyéről elindulva sikerült feltárnia, hogy egy nagyon érdekes sziléziai spiritualista, Augustin Fuhrmann valamikor az 1640-es években írott és már címében is felkavaró, eredetileg német nyelvű művét (*Rettung der alten wahren Christlichen Catholisch-Evangelischen Religion*) Comenius környezetéből eljuttatták Lórántffy Zsuzsanna udvarába. A vállalkozás meg gondoltságát és a megcélzott közeg alapos ismeretét bizonyítja, hogy nem a német nyelvű szöveget postázták, hanem latin fordítást készítettek ebből a munkából – kifejezetten a partiumi viszonyokra való tekintettel –, hogy ennek alapján majd az esetleges magyar is elkészülhessen. Mindezekről abból a magyarországi kutatók által figyelmen kívül hagyott, 1660 februárjában írt, latin nyelvű ajánlásból értesülhetünk, amelyet a fordító I. Rákóczi György fejedelem özvegyéhez, Lórántffy Zsuzsannához intézett. A Keserű Bálint által idézett és értelmezett szöveg olyanként ajánlja az iskolák és a kegyesség támogatójaként megismert özvegy fejedelemasszonynak ezt a munkát, mint amely az lehet a reformátusoknak, mint Kempis Tamás *Krisztus követéséről* illetőleg Johann Arndtnak az igaz kereszténységről megfogalmazott szövege a katolikusoknak, illetőleg az evangélikusoknak. Keserű Bálint a szerzőnek az erdélyi és partiumi közelmúltra vonatkozó alapos ismereteiből, továbbá a német eredeti megjelenési helyéből (a cseh testvérek lengyelországi centrumában, Lesznóban nyomtatták ki) következtet arra, hogy Comenius lehet az a kivételes férfiú, akinek tájékozottságára alapozva a fordító elkészítette és az özvegy fejedelemasszony kezeibe helyezte a latin nyelvű nyomtatványt.

Mindez az adatok szórt és töredezett volta ellenére is arról tanúskodik, hogy Sárospatak elhagyása után sem szakadt meg a nagy pedagógus érdeklődése Magyarország és Erdély iránt, s ebbe a képbe beilleszthetőnek látszanak az antitrinitarizmust érintő megnyilatkozások is. Amikor az alábbiakban egy ennek feltárására irányuló vállalkozást ismertetünk, nem a fent említettekhez hasonló újdonságokról szólnunk. Ellenkezőleg: a nemzetközi komeniológia régóta tud arról, hogy az Amszterdamban élő öreg polihistor fogyni nem tudó aktivitásába az is belefért, hogy többfordulós vitát folytasson az unitáriusok ott ugyancsak támogatására lelt képviselőivel, elsősorban a termékenységben még vele is vetekedő Daniel Zwickerrel. Ezt persze elsősorban az unitáriusoknak illett volna számon tartaniuk, ám érdemleges erdélyi szempontú megnyilatkozás nem hangzott el sem a

⁵ Keserű Bálint: *Hat der schlesische Spiritualismus Ungarn- Siebenbürgen erreicht? Die lateinische Version der Rettung Augustin Fuhrmanns*. In Nagy Márta – Jónácsik László (Hrsg.): „Swer sînen vriunt behaltet, daz ist lobelîch. Festschrift für András Vízkelety zum 70. Geburtstag”. Piliscsaba–Budapest. 272–280.

kortársaktól, sem a későbbi egyháztörténészekétől. Erre csak részben magyarázat az, hogy Comenius nyilainak céltáblái a lengyel testvérek (szociniánusok) voltak; éppen ebben az időszakban gyorsul fel az erdélyi közösség hozzá-hasonulása a nevüket is a nagy Faustóról kapó lengyelországi szentháromságtagadókhöz. A Comenius–Zwicker vita ismerete e folyamat tanulmányozói számára sem látszik fölöslegesnek, hiszen a mindkét felet terhelő bőbeszédűség ellenére erdélyi szempontból sem érdektelen mozzanatokat tartalmaz. A Peter Bietenholz közelmúltban megjelent angol nyelvű monográfiájában⁶ bemutatott polémia szembesítése a szentháromságtan keletkezéséről Erdélyben újlag megfogalmazott elképzelésekkel (lásd például Petrytevy Horváth Ferenc *Apologia Unitariorum* c. híres művét) ugyanis termékenynek látszik. A 17. század első évtizedeinek sokszínűbb unitarizmusát kutató szakemberek ugyanakkor olyan részletekkel is találkozhatnak, amelyek arról tanúskodnak, hogy a szentháromságtagadók globális elítélése még az Amszterdamban meglepedett, nagy tekintélyű férfiúban is hagyott némi érzékenységet a különbségek és árnyalatok iránt, hogy valamit észlelt az ártalmasnak és istentelennek tartott szekta belső vitáiból, nézetkülönbségeiből is.

Mielőtt azonban ezekre az erdélyi szempontból figyelemre méltó megnyilatkozásokra térnénk, célszerűnek látszik valamit a Comenius antitrinitáriusokkal vitatkozó munkái modern kiadására irányult vállalkozás egészéről mondanunk.

Életre hívója az 1946-ban született Erwin Schadel, aki jelenleg a bambergi egyetemen létrehozott kutatócsoport vezetője, s akinek szellemi irányultságáról is sokat elárul, hogy korábban egy háromkötetes, monumentális bibliográfiát tett közzé a „hármasságra” vonatkozó megnyilatkozásokról a kezdetektől a legmodernebb időkgig elmenően: *Bibliotheca Trinitariorum. Internationale Bibliographie Trinitarischer Literatur – International bibliography of Trinitarian literature* (München, 1984–1988). A hármasság-elv metafizikai összefüggéseit érdeklődése középpontjába állító szerző ezt követően koncentrált erőteljesebben a nagy cseh gondolatvilágára. Itt most nem sorjázható tanulmányok mellett ennek első megkerülhetetlen eredménye az lett, hogy két hatalmas kötetben közzétette Comenius nyomtatásban megjelent szocinianizmus-ellenes írásainak faksimiléit: Johann Amos Comenius: *Antisozinianische Schriften* (közzétette és bevezetővel ellátta Erwin Schadel, Hildesheim–Zürich–New York, 1983. [Comenius, *Ausgewählte Werke*, IV, 1–2.]). Ezt követően egy fordítói és értelmezői munkaközösséget szervezett abból a célból, hogy ezeket a bölcselettörténeti

⁶ Peter G. Bietenholz: *Daniel Zwicker 1612–1678. Peace, Tolerance and God the one and only*, Firenze, 1997. (*Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI–XVIII*).

szempontból kiemelkedően fontosnak tartott szövegeket a németül olvasók jóval szélesebb körében is elérhetővé tegye. Elsőként a Johann Ludwig von Wolzogenhez címzett intellem fordítása látta meg a napvilágot: *Wiederholte Ansprache ad Baron Wolzogen /Iteratus ad Baronem Wolzogenum sermo*, übersetzt von Otto Schönberger mit einem Kommentar und einer Einführung in die antisozinianische Kontroverse des Comenius hsg. von Erwin Schadel, Frankfurt/M, 2002. A nagy munkabírású munkaközösség tevékenységének mintegy megkoronázásaként jelent meg aztán az említett válaszirát újrakiadását is felölelően a teljes szöveganyag németül: Johannes Amos Comenius, *Antisozinianische Schriften. Deutsche Übersetzung*, Teil 1–3. In Zusammenarbeit mit Jürgen Beer, Horst Bulitta, Regine Forschauer, Otto Schönberger, kommentiert herausgegeben von Erwin Schadel, Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2008. (Schriften zur Triadik und Ontodynamik, Band 25). Ez azt jelenti, hogy most három kötetben csaknem 1300 oldal terjedelemben 11 értekezés látta meg a napvilágot németül. Mivel e hatalmas terjedelmű, kísérszövegekkel és jegyzetekkel is ellátott háromkötetes kiadvány az összegzés látható igényével készült, célszerű úgy szólunk a kiadványsorozat egészéről, hogy ezt állítjuk a középpontba.

Az 1659 és 1662 között keletkezett szövegek kronologikus rendben követik egymást, indokolható kivételt ez alól a már említett *Megismételt intelm (Iteratus ad Baronem Wolzogenum sermo)* jelent, amelyben az ősz teológus áttekintést ad arról, hogy 1609-től kezdődően hány alkalommal és milyen körülmények között kényszerült szembesülni a szociniánusok tanításaival. (Ezt a dokumentumot érdemes együtt olvasni azzal a harmadik kötet végére helyezett kronológiai táblázattal, amelyben a szerkesztők az időpontokat és a körülményeket pontosítva közlik a szociniánusokkal folytatott viták menetrendjét.) Az 1659-ben megfogalmazott szöveg természetesen az éles szembenállás helyzetéből tekint vissza a múltban történetekre, s az őt folyamatosan megkísértő szentháromságtagadókat lényegében a sátán kifinomultan ravasz eszközökkel dolgozó szolgálíként tünteti fel. Ugyanakkor fontos és máshonnan nem tudható események emlékét rögzíti: megtudjuk, hogy először még otthon, Přerov városban adtak kezébe egy kátét azok a lengyelek, akik Morvaországba igyekeztek az ottani anabaptisták megnyerésére, de feleleveníti azokat a találkozókat is, amelyek a már emigrációba kényszerült cseh testvérek lengyelországi központjában, Lesznóban, illetőleg külföldi útjain estek közötté és Joachim Stegmann (1632), továbbá Jonas Schlichting (1640), Johann Ludwig von Wolzogen (1641), Andrzej Lubieniecki, valamint Andrzej Wiszowaty (1642) és Martin Ruar (1649) között, hogy aztán sor kerüljön az éppen aktuális, Daniel Zwicker általi megkísértésre (1657), aki

vallását eltitkolva a keresztény egység irénikus munkásaként kereste meg immár Amszterdamban 1657-ben. Az állhatatosságra tanító szöveg szerint csupán ifjú korában vett erőt rajta egy röpké pillanatig a kíváncsiság az átadott szociniánus iratok megismerésére, ám ez is csak rövid ideig tartott, s utoljára a Stegmannel való találkozás váltott ki belőle lelkiismeret-furdalással vegyes érdeklődést, ám nagyon gyorsan megfogalmazódik az intellektus is: vigyázni kell, hiszen a legkisebb adag söprű is megronthatja a teljes hordó tartalmát. Az ilyen személyes találkozások között kiemelésre méltó, hogy az áttérítésével hiába próbálkozó Wiszowaty egy olyan röplapot adott át neki búcsúzásképpen, amely a megváltásra vonatkozó hagyományos keresztény tanítást Lukiánosz modorában gúnyolta ki. A három mondatos kivonat alapján ennek azonosítása lehetetlennek látszik, azt pedig kizártnak tekinthetjük, hogy maga Wiszowaty lett volna a szerző.

Kiadványunk második szövege az Amszterdamban 1659-ben megjelent *A keresztények egy Istenéről, az Atyáról, a Fiúról és a Szentlélekről* (*De christianorum uno Deo, Patre, Filio et Spiritu sancto*). A Jonas Schlichtinghez intézett ajánlás szerint jóval korábban, még 1640-ben íródott, amikor vitatkoztak ezekről a kérdésekről, s amikor el is küldte ezt a szöveget az ajánlás címzettjének. Comenius azt sejteti, hogy érvek hiányában nem érkezett rá válasz. Most elsősorban azért teszi közzé, mert bizonyos ideig tartó hallgatás után egyre gyakrabban bukkannak fel a címzetthez hasonló emberek, akik szociniánus nézetek gátlástalan hirdetésével próbálják megszédíteni az igazhitűeket. (Nyilvánvalóan a Lengyelországból elüldözött csoportok megjelenésére gondol.) Az olvasóhoz írott újabb ajánlás megismétli ezeket a gondolatokat, majd 30 tézisben kel a szentháromság védelmére. Comenius maga nem utal arra, hogy a cím összefüggésben lenne azokkal a cáfoló iratokkal, amelyek I. Rákóczi György és környezete ösztönzésére Alsted (*Prodromus religionis triumphans*), majd Bisterfeld (*De uno Deo*) tollán születtek meg Johann Crell és Johann Völkel nagy szociniánus dogmatikai műveinek cáfolataként. A kiadás jegyzetei szerint létezik ilyen összefüggés, de ezt nem adatolják.

A következő írás is korábban, 1638 táján keletkezett, és eredetileg német nyelven készült. Mint a Johann Ludwig von Wolzogenhez címzett ajánlásból kiderül, megírását az váltotta ki, hogy a cseh testvérek emigrációba kényszerült gyülekezeteiben és az evangélikusok között is sokan forgatták és olvasták Messeritz és Schwerin környékén Melchior Scheffer német nyelvű értekezését arról, hogy Krisztus nem önjerejéből szabadult meg a halál fogságából, hanem az Atya támasztotta fel. Comenius annak idején egy, a mondott városok vezetőinek ajánlott német nyelvű szöveg megjelentetésével sietett a téveszmékkel megtámadottak megsegítésére, s most ezt adja ki latin nyelven: *Arról a kérdésről, hogy Urunk Jézus Krisztus a saját erejéből támadt-e fel* (*De questione utrum Dominus Jesus*

Christus propria virtute s mortuis resurrexit). Erre természetesen nem az újabb viták iránti vágyakozás készítette, hanem azok a Wolzogen-től magától és a környezetéből származó lekicsinylő, s ráadásul Comenius hírnevéért álszent módon még aggódni is látszó vélemények, amelyek szerint roppant gyengén érvel, és nézetei könnyen cáfolhatók. Azért készítette el most sebtében a latint, hogy bárki meggyőződhesék ennek ellenkezőjéről. (Nem szól tehát arról – amire a mostani szövegkiadók joggal emlékeztetnek –, hogy Scheffer műve 1653-ban flamand nyelven, majd 1659-ben latinul is megjelent Németalföldön.) Az ajánlás ehelyett nem is burkolt önmagasztalásba kezd. Elmond egy épületes történetet, amelyet a meserítzi evangélikus lelkésztől hallott: a német változat megjelenése után Scheffer azt mondta, hogy vagy meghal, vagy megcáfolja ezt a szöveget. Természetesen az előbbi következett be, hiszen e nyilatkozat megtétele után kiköltözött az árnyékvilágból, olyan lelki és fizikai megrázkódtatást jelentett számára a Comenius vitáival való szembenézés. Maga az eredetinek nagyon nehezen nevezhető, négy részből álló értekezés aztán azokból a bibliai helyekből építkezik, amelyeket hagyományosan Krisztus isteni természete bizonyítására szoktak felsorakoztatni.

Egy megszakítással ezt követően azt a négy, roppant terjedelmes vitairatot olvashatjuk, amelyet a kifáraszthatatlan vitakedvvel megáldott Daniel Zwicker ellenében fogalmazott meg az amszterdami nyugalmából kibillentett teozófus: *A békét akarók békeiratáról* (*De Irenico Irenicorum*, 1660); *A hit szeme. A természeti teológia, avagy a teremtmények könyve* (*Oculus fidei Theologia naturalis, sive liber creaturarum* – Raimundus Sabundus *Liber creaturarum* című munkájának átdolgozása, 1661); *Újabb intés a megismételt szociniánus békeiratról* (*De iterato Sociniano iterata ad Christianos admonitio*, 1661), *Harmadik intés Daniel Zwicker számára* (*Admonitio tertia ad Danielem Zwickerum*, 1662).

Rengeteg ismétléssel teli, formátlannak is tekinthető vitairatok ezek, amelyeknek a legizgalmasabb részei vitathatatlanul a személyes megjegyzések. Így a másodikban és harmadikban hosszabban olvashatunk a polémia kezdetéről: a vallását eltitkoló, Poroszországból származó orvos úgy mutatkozott be az Amszterdamban nemrég letelepedett cseh tudósnak, hogy a Morvaországban és Magyarországon élő morva testvérek küldöttként a mennoniták különböző csoportjai közötti egység megteremtésére érkezett. Csak néhány hónappal később ismerte fel, hogy egy ritka ravasz és erőszakos szociniánussal van dolga, aki belekényszerítette a folytonos vitatkozásba. Nem kevésbé érdekes, amint – saját életének eseményeit is a vita szolgálatába állítva – felidéz néhány epizódot a későbbiekből, nem titkolva elégedetlenségét sem Németalfölddel és Amszterdam városával. Felpanaszolja, hogy az emberek nem fogadják be az igazságot, s az újdonságok iránti fogékonyság áldozataiként szívesebben veszik a mérget, mint

az orvosságot, majd ellenfelét Till Eulenspiegelhez hasonlítva tréfamesternek titulálja (3, 811, 817, 1056, 1054). A kaotikus gondolatmenetek ellenére persze megragadható az álláspontok összeegyeztethetlensége: Zwicker számára a kereszténység egységének megteremtésében a kiindulópontot egy olyan krisztológiai hagyományhoz való visszakanyarodás jelentette, amelyet a nikaiai zsinat előtt fogalmaztak meg az egyházatyák. Ezért foglalkozott behatóan a patrisztika legkorábbi időszakának szövegeivel, s a 17. század elején született filológiai és textológiai eredményekre, többek között Petau (Petavius) munkásságára építve vázolt fel a 16. századiak megfontolásait továbbfejlesztő elképzelést a szentháromság keletkezéséről. A protestáns felekezetek vezető teológusaihoz hasonlóan Comenius számára is elfogadhatatlan volt ez a megközelítés, hiszen Krisztus kettős természetének és örökkévalóságának megkérdőjelezése számára egyet jelentett a kereszténység alapjainak kiforgatásával, ezért érdemi párbeszéd nem is alakulhatott ki. Mindjárt a vita elején világossá vált az is, hogy számára elfogadhatatlan a józan észnek, a szentírásnak és a korai tradíciónak az a hármassága is, amelyet Zwicker a nagy 17. századi szociniánus összefoglalásokból merítve a hit-tételek mérlegelésénél normaként rögzített. A leghevesebben a pöre okoskodás első helyre állítását bírálta, s a reneszánsz filozófiai tradíció (Cusanus és mások) terjengős idézésével érvelt a ráció gyengesége mellett.

A Zwickerétől eltérő módszertan természetesen már az első válasziratban is megfogalmazódik, de ez különösen a Sabundus-átdolgozás után válik szélesen megalapozottá. Ez ugyanis nem más, mint a híres 15. századi orvos egyik fontos latin nyelvű művének parafrázisa. A címével is megidézett művet később igen beszédesen csak *Theologia naturalis*nak is nevezték, s mondandójának az a leghangsúlyosabb része, hogy Isten léte és mibenléte a természet tanulmányozásából is fel- és megismerhető, s ez intézményekhez nem kötődik, egyáltalán nem a klerikusok privilégiuma tehát. Nyilvánvalóan ez tette népszerűvé a művet a későbbi időkben is, s ez készítette a nagy francia szkeptikus filozófust, Michel Montaigne-t is arra, hogy a 16. század végén kortársaként ünnepelje, s esszéi szövegébe egy védelmében megfogalmazott iratot is beilleszsen (*Apologie de Raymond Sabund*). Miután Peter Bietenholz már korábban megállapította, hogy az 1434 és 1436 között írott eredeti munka 1635-ös majnafrankfurti kiadása járt Comenius kezében, most mód nyílt a mondatról mondatra való összeolvasásra is. E munka elvégzését Comenius előszava szinte megkerülhetetlenné tette, hiszen ebben többek között azt is elmondja, hogy néhány helyen változtatott szövegén. Roppant érdekes az az indoklás, amellyel a 15. századi szerzőt a reformáció előfutárának tekinti: a szentségek és néhány dogmatikai tétel esetében azért tartalmaz a mű helytelen nézeteket, mert az akkori körülmények arra kényszer-

rítették a középkori orvost, hogy letérjen az igazság útjáról, s a kiadvány a jegyzetekben jelöli is ezeket az eltéréseket. Az átdolgozás leglényegesebb mozzanata ugyanakkor az, hogy nála – Sabundustól eltérően – Isten nem csupán a természeti jelenségek (*liber naturae*) és a szentírás (*liber scripturae*) útján teszi magát megragadhatóvá az ember számára, hanem van egy harmadik út is: ez a közvetlen isteni kinyilatkoztatás útja, amelynek során a lélek belső fénye világítja meg az ember számára az isteni titkokat. Az alkalmanként politikai aktualitásokat is tartalmazó víziók és jóvendölések tehát Sabundus szövegének átdolgozása során is indoklást kapnak.

A kronológiai rendet követve a második és a harmadik Zwicker-ellenes irat között egy rövidebb terjedelmű írás olvasható: *A szocinianizmus tüköre (Speculum Socinianismi)*, amely nem datált ugyan, de a kiadók szerint meggyőző érvek szólnak amellett, hogy a kiadás évében, azaz 1661-ben íródott. Nem kizárt azonban, hogy további művekhez hasonlóan ez is korábban keletkezett. Gondolatmenetüket ugyanis a cím szerint is rakówinak nevezett káték különböző, Németalföldön is elérhető kiadásaira építik, s elkerülte figyelmüket, hogy a Comenius által cáfolt szöveg az a *Religionis christianae brevis institutio*, amely egy 1629-es kiadásából rendelkezünk példányokkal, de adatható egy 1623 előtti kiadásnak a megléte is. Erről a kiadásról már egy korábbi tanulmányunkban is közöltünk megfontolásokat, mivel sikerült megállapítanunk, hogy ez volt a forrása annak *A keresztyéni vallásnak rövid tudománya* címet viselő kátének, amely Toroczkai Máté kátéjával azonos esztendőben, 1632-ben jelent meg Kolozsvárott.⁷ Az elemzés során arra a megállapításra jutottunk, hogy a magyar káté kiadója „olyan szöveget választott ki a Rakóuban megjelent kínálatból, amely a szociniánus nézetrendszer kifinomult alkalmazkodó készséggel a legkevésbé kihagyott formában, s a teológiailag kevésbé csiszolt emberek számára is követhető megfogalmazásban tartalmazta. Az átdolgozás bizonyára a nemzetközi terjesztés és propaganda szempontjait vette figyelembe.”⁸ Láthatjuk tehát, hogy pár évtizeddel később éppen ennek a latin szövegnek a cáfolata jelent meg Amszterdamban, sőt az erdélyi fejlemények figyelmessé tehetnek bennünket az *Iteratus ad Baronem ...sermo* egy, a kiadók által nem kommentált helyére is. A Joachim Stegmannal való 1632-es találkozás záróakkordjaként a türelmét elveszteni látzó rakówi rektor azzal hagyta Comeniusnál az Újtestamentum általa készített fordítása mellett Ostorodt *Institutióját*, hogy legközelebb adjon számot elolvasá-

⁷ Leírása: RMNY 1544

⁸ Balázs Mihály: *Felekezetiesség és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., 2005. (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 8.)

sukról, különben Krisztus bírósága elé idézi. Nos, ez a mű nem más, mint a *Religionis christianae brevis institutio*, amelynek összeállítója Christoph Ostorodt volt. Jóval korábban találkozott tehát ezzel a szöveggel, és saját bevallása szerint lelkiismeret-furdalások között ugyan, de el is olvasta, s nem kizárt, hogy a cáfolatot sem Amszterdamban készítette el.

Maga a szerző úgy nyilatkozik művéről, hogy mindenfajta rosszindulat nélkül írta meg, s ebben van is némi igazság. Kevesebb itt a vagdalkozás, mint más szövegeiben, képes elismerni, ha a szociniánusok valamit helyesen látnak, s a cáfolat legtöbbször szereplő mozzanataként azt fejt ki, hogy mit hallgatnak el ellenfelei, vagy mivel kell még elengedhetetlenül kiegészíteni azt a dogmatikai minimumot, amelyet a káté tartalmaz.

A szorosabban vett antiszociniánus íráskor utolsó darabja az a levél, amelynek kíséretében a Zwicker elleni harmadik vitairatot eljuttatta Gisbert Votius-hoz és az utrechti egyetem teológiai karához. Ebben javaslatokat fogalmaz meg a Zwicker elleni fellépésre, aki farkasként fenyegeti a nyáját, s információi szerint nyilvános vitára akarja kihívni a címzetteket. Bár ő maga előrehaladott kora miatt nem tudna egy ilyen részt venni, láthatóan úgy nyilatkozik meg és ad tanácsokat, mint aki nagy szakértőnek tartja magát. Óv attól is, hogy a világi hatalom fellépése mártírokat csináljon a szociniánusokból.

A következő irat, a *Zur Rechten und zur Linken* valójában csak az elfogult szerkesztői koncepció következtében kerülhetett be az antológiába. Ez ugyanis nem a szociniánusokkal vitatkozik, hanem a spiritualista Paul Felgenhauerrel és követőivel. Ő a nagy 16. századi sziléziai spiritualista gondolkodó, Kaspar Schwenckfeld nyomán Krisztust testi mivoltában is isteni, égi jelenségnek tekintette, s ebből vezetett le egy, az ember megistenülési lehetőségeit kereső teológiai koncepciót. Amint a követője ellen írt művének címéből is kitetszik, Comenius és az ő álláspontját elfogadó szerkesztők ezt a másik végletnek tekintették, s szívesen határozták meg magukat az igazság „arany középútját” járókként. Így kerülhetett be az antológiába ez a (persze roppant tanulságos) mű is, amelynek érdekes magyarországi vonatkozása, hogy tartalmaz egy olyan levelet, amelyet Felgenhauer egyik követője, Daniel Stolzius írt Comeniusnak. Ő ugyanis életének utolsó éveit Eperjesen töltötte, ám a jelek szerint akkor már szakított ifjúsága spiritualizmusával és jó evangélikusként halt meg.

Visszatérve kiindulópontunkhoz, a 17. századi erdélyi unitarizmus tanulmányozóinak természetesen egyik írás ismerete sem fölösleges, hiszen a korabeli szocinianizmusnak ez a polemikus olvasata tanulságokat ígér, még ha közvetett tanulságokat is. Egy káté használata tekintetében nagyon beszédes analógiát figyelhettünk meg a fentiekben Kolozsvár és Amszterdam között, s még egyértel-

műbb a hasznosítás, ha olyan emberek (Joachim Stegmann, Andrzej Wiszowaty) megnyilatkozásairól vagy cselekedeteiről olvashatunk, akik életük egy-egy szakaszában közvetlen kapcsolatba kerültek a kolozsváriakkal.

Az egyéb források hiánya miatt az erdélyi fejleményekben érdekelt olvasó természetesen kihegyezett érdeklődéssel figyeli, szerepelnek-e a „kinti” polémikában az itteniek, erdélyiek – s hogy van e információjuk sajátos, a szociniánusokétól eltérő dogmatikájukról. Megállapíthatjuk, hogy maga Dávid Ferenc kétszer bukkant fel a viták során (1, 48, 216 [kötet, oldalszám, paragrafus]), s mindkét alkalommal Comenius hozza szóba. Szerepeltetése tipikusnak mondható, egyszer példa arra, hogy a szentháromság-tagadás törvényszerűen a mohamedanizmus közelébe vezet, a másik alkalommal ugyanakkor Fausto Sozzini és követői következetlenségét jeleníti meg. Ebben az esetben együtt szerepel (1, 246) Christian Franckkel, s mindkettő azt példázza, hogy Fausto csak addig mert a rációra és a filozófiára hivatkozni, amíg igazolni lehetett velük teológiai nézeteit.

A személyes megjegyzésekben gazdagabb harmadik, Zwicker ellen született vitairatban kevésbé szokványos részletek is olvashatók. Az egyikben az áll, hogy éppen a vitairat írásakor kereste föl egyik barátja, aki beszámolt egy olyan emberrel való találkozásáról, aki bár szociniánusnak mondta magát, a Márk 6/3-ra hivatkozva azt állította, hogy Jézus mindenben hozzánk hasonló ember volt, apja pedig egy ácsmester volt. Azt is kifejtette, hogy ő nem fogadja el az Újtestamentumot. Amikor az esetet elmondó barátja zsidónak nevezte őt, csak nevetett, s nem szűnt meg gyalázatos szövegeket mondani, míg ki nem dobta a házából (3, 1084). Konkrétabban: Comenius az erdélyi szombatosokkal rokonítja ellenfelét, amikor azt meséli el, hogy informátorai szerint Amszterdamban részt vett egy disputációban, ahol egy, az erdélyi szombatosok véleményén lévő férfi arról beszélt: az ember Jézus istenként való imádása valójában bálványimádás. Nagy megütközést keltett ez a Zwickert Amszterdamba küldő morva testvérek között, mondja Comenius, s nem hallgatja el reménykedését sem abban, hogy megszakítják vele a kapcsolatot. Minket természetesen nem ez a Zwickerre vonatkozó kommentár érdekel, hanem maga a tény, hogy Amszterdamban hangot kapott időnként a nonadorantista antitrinitarizmus is (3, 820).

A német nyelvű kiadvány méltatására térve: gondozójának láthatóan nem kellett takarékoskodnia a terjedelemmel. Minden kötet elejére nagyon részletes tartalomjegyzéket helyezhetett – ezek egyfelől kurzívval közlik az eredeti nyomtatványokban olvasható fejezetcímeket, de újakat is felvesznek, amelyek mintegy tartalmi kivonatot is adva már az adott kötet elején betekintést engednek a közölt szövegek gondolatmenetébe. (Comenius esetenként nagyon terjedelmes szövegeit ugyanis többnyire csak paragrafusok tagolják. Kivételt csak Sabundus

Liber creaturarum című munkájának fordítása jelent, itt az átdolgozás átveszi az eredeti fejezetbeosztását, s ennek listáját helyezik a kiadók a kötet élére.)

A gazdag kommentár persze csak egy kollektíva munkája eredményeképpen jöhetett létre. A szervezést magára vállaló Schadel mellett Otto Schönburger, az időközben elhunyt Horst Bulitta, Jürgen Beer és Regine Forschauer fordította latinból németre az egyes szövegeket, s annak is nyoma van, hogy valóságos együttműködés valósult meg a fordítók között. Így olvasható és élvezhető, azonos fordítói elvek szerint megszületett német szövegeket vehetünk kézbe, s az egyes kötetek formailag is egységesek. A fordítók felkészültségét dicséri, hogy kis számban kényszerülnek nyelvi kiegészítésekre (ezeket szögletes zárójelben közlik), s külön jegyzetben jelzik azt az esetet (3, 978, 943), amikor egy-egy mondat szójátékát nem tudta visszaadni a fordítás. Teológiai értekezésekről lévén szó természetesen jóval kevesebb ilyen típusú nyelvi nehézséggel kell megküzdeni, mint szépirodalmi szövegek esetében. A szöveggondozás jó színvonalát jelzi, hogy az egész kiadványban csak két sajtóhibát találtam.

Az egyes kötetek hátoldalán lévő szövegek, továbbá az első kötetben olvasható előszó roppant szimpatikus nyíltsággal tájékoztat arról is, mi motiválta Erwin Schadelt e hatalmas szervező, fordító és szövegmagyarázó munka elvégzésére. Megtudjuk: a német nyelvű megjelentetésre nemcsak azért volt szükség, hogy szélesebb körben is olvashatóvá váljanak ezek a művek; a célok között szerepelt a Comenius-kutatás hiányosságainak pótlása is. A munkaközösség vezetője legalábbis úgy véli, hogy hatalmas mulasztást követtek el a nagy cseh gondolkodó életművének kutatói, amikor széles ívben elkerülték ezeket a műveket. Az előszó a leghatározottabban vitatkozik azzal az állásponttal, hogy idő- és energiapazarlás lett volna Comenius részéről az e kérdéskörrel való oly hosszadalmas foglalkozás. Éppen ellenkezőleg: úgy véli, éppen ezek a művek jelentik a kulcsot az életmű centrális mozzanatának megértésében. Ebben a vitában tárul fel ugyanis a maga teljességében az az ontológiai alapzata, amelyből nagy lélegzetű, pánszofikus-univerzális reformelképzelések táplálkoztak. Ezekben mutatkozik meg az ontológiai teljességnek az az életereje, amely megkülönböztetett szerepet tulajdonít a világegyetem felépítésében a hármasság mély tartalmakat hordozó elvének, s amelynek számára a szentháromság tagadása nem egyszerűen egy dogma kiiktatását jelentette, hanem a világrend súlyos teológiai és filozófiai következményekkel járó, gyógyíthatatlan megsértését is. De még ennél is többről van szó! Comenius szövegei ugyanis Schadel szerint egyáltalán nem csupán egy lezárult korszak teológiai és filozófiatörténeti dokumentumai, hanem direkt és egyértelmű üzenetet fogalmaznak meg a 21. századi ember számára is. Azt üzenik, hogy el kell hagyni azt az utat, amelyen a szociniánusok indultak el, s amelyen Pas-

cal, Kant, Goethe, Hegel és még sokan mások követték őket, s vissza kell találni ahhoz a világszemlélethez, amely az ő műveiben ölt testet – amiképpen a borító hátlapján, összegzés gyanánt azt olvassuk: a szociniánusokat bíráló írások jelentősége odáig terjed, hogy ösztönzést nyújtanak a jelenkor posztnihilista azonosságkeresői számára!

Schadel tehát kiemelkedő fontosságúnak tartja ezeket a szövegeket, s bizonyára ebből eredeztethető az az energia is, amellyel alaposan „megmunkálja” őket. A második kötet egészét kitevő Sabundus-átdolgozás esetében ez azt jelentette, hogy mondatról mondatra összeolvasta az eredetivel. A kiadvány a jegyzetekben jelöli a kisebb eltéréseket, ám némileg elbújtatva, az 5. jegyzetben olvashatunk arról, hogy Comenius Sabundus szövegét mintegy 60%-ra „lecsökkentette”. Úgy tűnik tehát, termékeny lehet a jövőben annak vizsgálata is: mi az, amit elhagyott vagy lerövidített a nagy cseh pedagógus.

Mint a fentiekből is kiderülhetett, a tizenegy írás mindegyikének végén a keletkezés körülményeit, hátterét, forrásait és eszmetörténeti helyét megvilágító jegyzetek olvashatók. Az olvasó dolgát nagyon megkönnyítő eljárás, hogy minden értekezést önálló olvasmánynak tekintenek a kötet összeállítói, jóllehet ez azzal a hátránnyal jár, hogy bizonyos jegyzetek háromszor is ismétlődnek. Ez néhány toposz (gordiuszi csomó, arany közép) egyébként is túlságosan hosszadalmas magyarázata esetében válik a leginkább feltűnővé. Hatalmas munka és erudíció van ezekben a jegyzetekben, amelyek némelyike a kötet szorosabban vett munkatársain is túlmutató konzultáció eredményeképpen fogalmazódott meg. A vállalkozás vezetője nem egy esetben utal is ezekre a konzultációkra, megnevezvén, kiknek a véleményére támaszkodott (1, 31, 65; 1, 388, 360; 2, 739, 17; 3, 1106, 19 – a továbbiakban is így, a kötet, az oldalszám és a jegyzetszám feltüntetésével utalunk a jegyzetekre). Esetenként igazi filológiai búvárkodás eredményeit olvashatjuk, s különösen jól sikerülteknek tekinthetjük az alábbiakat: 1, 362, 76; 1, 362, 77; 1, 389, 362; 1, 390, 375; 2, 746, 60; 3, 954, 52; 3, 1104, 7; 3, 1116, 911. Ilyen hatalmas szöveganyag feldolgozása során persze becsúsznak kevésbé sikerültek is, s azt is természetesnek tekinthetjük, hogy nem mindig sikerült egészen pontosan megállapítani, hogy egy-egy szerző melyik művének melyik helyét idézi Comenius. Ezt nem is tenném szóvá, azt viszont sajnálom, hogy a kelletnél több esetben mennek el szó nélkül magyarázatot igénylő helyek mellett a szöveg gondozói. Hadd hozzak erre két példát: 1) a Zwicker elleni első vitairat egy helyén (1, 331) azt olvassuk, hogy angliai szociniánusok valamelyikének tollából „erschien neulich das Büchlein” (nemrég jelent meg a könyvecske): *Kedvező újságok a mennyből: pokol nem létezik*. Mivel hatalmas számban jelentek meg a *newes from Heaven* formulával élő kiadványok, s még az sem

biztos, hogy angol nyelvű szövegről van szó, nem könnyű a nyomtatvány azonosítása, ám jegyzetnek föltétlenül utalnia kellene erre, hogy másokat is munkára ösztönözzön. 2) A Felgenhauer elleni irat közli annak a Daniel Stolziusnak a Comeniushoz írt levelét, aki egy ideig legalábbis Felgenhauer hatása alá került, s akit végül a cseh filozófusnak sikerült meggyőznie. Az utóiratban azt olvassuk, hogy Stolzius szívesen elküldené egy bizonyos Copecius ellene írott szövegét, továbbá az arra adott választ, s Felgenhauer nyilatkozatát – de idő hiányában nem tudott másolatot készíteni ezekről. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy ezek a föltehetően kéziratos szövegek nem maradtak ránk, ám föltétlen meg kellett volna mondani, hogy semmit sem sikerült megállapítani az ügyről és Copeciusról.

Ha tehát az eddigiekben – a kisebb hiányosságok ellenére – arról szóltunk, milyen szép eredményeket hozott Erwin Schadel egyáltalán nem titkolt elkötelezettsége és motiváltsága, akkor azt sem hallgathatjuk el, hogy ennek árnyoldalai is megmutatkoznak. Mivel nem gondolom, hogy akár régebbi korszakok írásait is képesek lennének teljesen elfogulatlanul tanulmányozni, nem azt a lefegyverző nyíltságot tartom problematikusnak, amellyel Schadel megjelöli az értelmező pozíciót, ahonnan Comenius írásait szemléli. Zavarba hoz ugyanakkor ennek túlhajtott, már-már profetikus képviselete. A nyíltság „vizonzásaképpen” persze elismerem, hogy enyhén szólva problematikusnak, leegyszerűsítőnek és súlyos ellentmondásokkal terheltnek tartom azt a víziót, amelyet az európai gondolkodás történetének utóbbi négyszáz esztendejéről megfogalmazott; ám akkor sem tartanám célravezetőnek ennek folytonos és bántóan didaktikus sulykolását, ha e felfogás híve lennék. Márpedig ez történik, hiszen számításaim szerint a három kötetben megközelítően harminc, esetenként több oldalnyi terjedelmű lábjegyzet fejt ki az analógiákon nyugvó ontologikus pánszófia világtörténelmi küldetését. E lábjegyzetek között olyanok is vannak, amelyek szerint Comenius egészen csodálatra méltó vizionáló erő birtokában volt, aki előre látta az európai gondolkodás történetében rejlő veszélyeket, beleértve azokat a paradoxonokat is, amelyekkel a 20. századi ateistáknak kell szembesülniük (3, 961, 143; 3, 961, 208). Ezeket persze megmosolyogtató és ártalmatlan túlzásoknak is tarthatjuk, ám az valóban veszélyezteti a történelmi vizsgálat tárgyyszerűségét, ha Comenius reflexiói összecsúsznak Schadel történetfilozófiai konstrukciójával. E vonulat állandó jelenléte ugyanakkor kontraproduktív is, mert elnyomja azokat a fontos jegyzeteket, amelyek a triadikus gondolkodás (triadisches Denken) Comeniusnál valóban ott munkáló hagyományát nagy erudícióval és meggyőzően mutatják fel (1, 367, 98; 1, 372, 136).

A probléma tehát a jelent mindenáron formálni akaró direkt aktualizálás, hiszen az onto-analogikus megközelítés önmagában nem lenne akadály a –

Schadel szerint persze eleve elhibázott ösvényt vágó – antitrinitáriusok jobb megismerésének sem. Erre pedig nagy szükség lenne, mert a hézagos és elavult szakirodalomra támaszkodó szocinianizmus-kép a kötetek súlyos hiányossága. Jól illusztrálja ezt a harmadik kötet végén olvasható három (!) oldalas áttekintés (*Rövid áttekintés a szocinianizmus fejlődéséről a 16–17. században*), amelynek már a címe is problematikus, hiszen elfedi azt a radikális reformáció kutatói között legalábbis közhelyes tényt, hogy a szocinianizmus valamikor a 17. század elején formálódik csupán ki, a 16. századra tehát helyesebb az antitrinitarizmus kifejezés használata; sőt ha összefoglaló igénnyel fogalmazunk, talán a teljes periódusra helyesebb ez, illetőleg az unitarizmus terminus, hiszen a 17. század derekáig Erdélyben csak egyik – s nem is a legjelentősebb – áramlat volt a szocinianizmus. Schadel azonban nem csupán ezekről a problémákról nem tud, hanem a jelek szerint mellőzhetőnek tartja az utóbbi (legalább) fél évszázad szakirodalmát is, mindazt, amit lengyel, olasz és magyar kutatók e jelenségcsoport értelmezésében megfogalmaztak. Az immár csaknem egy évszázada roppant erős lengyel kutatásokból például egyedül Zbigniew Ogonowski-nak az Überweg-sorozatban megjelent összeállítására hivatkozik. Így aztán olykor alapvető hiányosságok bukkannak elő. A Zwicker elleni harmadik vitairatban Comenius megemlíti: tud arról, hogy a lengyel antitrinitáriusok több ízben megpróbálták tévútra vezetni a morva testvéreket (3, 819). Ez a szöveghely nem kap jegyzetet, más helyütt mégis előjön a kérdéskör, s ott (3, 956, 66) Jerome Friedmann egy 1948-as tanulmányára hivatkozik a szöveg kiadója. Mintha a kelet-közép-európai antitrinitarizmus kutatói számára (mások mellett Stanisław Kot, Waclaw Urban, Janusz Tazbir és Lech Szczucki forrásközleményei és tanulmányai alapján) nem lenne közismert, hogy a lengyel antitrinitáriusok több ízben kísérletet tettek erre, s mindennek alapja az volt, hogy a lengyel antitrinitarizmus kezdeti időszakában nagy erővel jelentkeztek az anabaptisztikus szociáletikai nézetek is. Cantimori alapvető könyvéből s az azóta megjelent publikációkból persze tudjuk, hogy így volt ez az olasz antitrinitáriusok esetében is, s az e hagyományval való szembenézés ott munkál a 17. század első felének szocinianizmusában is. Világos, hogy mindezt nem szabadna figyelmen kívül hagyni Comenius vitairatainak értelmezése során még akkor sem, ha ezáltal nehezebbé válik absztrakt és steril racionalistáknak tekinteni a szociniánusokat.

A fentiekben elimeréssel szólhattunk arról, hogy több lábjegyzet igen alaposan foglalkozik a hármasság gondolatával, s ennek keretében Schadel komoly szakirodalomra támaszkodva beszél a szentháromságra vonatkozó korai megnyilatkozásokról is. Nagy kár, hogy nem törekedett erre az alaposágra az antitrinitárius filológiai és dogmatörténeti reflexiók esetében. Mivel nem voltak

egységesek, s egymás között is szenvedélyes vitákat folytattak, nagyon komoly hozadéka van e tekintetben is az antitrinitáriusok írásbeliségének. Nemcsak az vált nyilvánvalóvá e vitákban, hogy a szentírás tekintélyéről értekező Fausto Sozzini inkább apologetikus, mint radikális álláspontot képviselt (1, 189), hanem Irene Backus, Schmidt-Bigemann, Sarah Hutton, Lech Szczucki és mások tanulmányaiban feltárultak e viták filozófiai relevanciái is. Ezek ismeretében talán másképpen íródtak volna meg a Lelio és Fausto Sozzini, Miguel Servet vagy Denis Petau (Petavius) tevékenységét bemutató jegyzetek is.

Az alábbiakban néhány olyan fontos helyet említek meg, ahol minden bizonynyal korrekcióra szorulnak a jegyzetek:

1, 163, 32: A jegyzet Petrus Martyrt, a 13. századi Petrus Veronensisszel azonosítja. Mivel a szövegkörnyezetet reformátorok alkotják, jóval valószínűbb, hogy Pietro Vermigli (1499–1562) olasz reformátorról van szó, akit a források sokszor Petrus Martyrként emlegetnek.

3, 113, 78: A jegyzethez tartozó szövegben Comenius a híres jezsuita Piotr Skargára hivatkozva fejtegeti, hogy a reformáció azért nem tudott diadalmaskodni Lengyelországban, mert a szociniánusok fellépése után a nemesek úgy látták: ezek a kereszténység alapjait is felforgatják – és megriadtak. Nem bizonyult elegendőnek az sem, hogy három hitvallás hívei összefogtak, hogy száműzzék soraikból az ilyen semmittevő rendzavarókat. A jegyzet szerint az 1565-ös, Piotrkówban tartott zsinatról van szó. Úgy gondolom, egy sokkal híresebb eseményre reflektál Comenius, az 1570-ben megkötött *Confessio sandomirensis* (Sandomierz), az evangélikusok, a reformátusok és a cseh testvérek közös hitvallására, amelyből valóban kizárták az antitrinitáriusokat.

3, 1197, 30; 3, 1201, 79: A szöveg arról beszél, hogy Felgenhauer szerint Krisztus nem csupán az emberek megváltására jött el, hanem az egész világra, „mintha az okos és lelketlen lények egyaránt valami bünt követtek volna el és megváltásra szorulnának. Úgy látszik, ebben az örültségben közel állt ahhoz, amit Puccius hirdetett.” A jegyzet szerint Poggio Braccioliniról (1380–1459), egy bizonyos Johannes Franciscus Poggiusról (1447–1522), esetleg Poggius Franciscusról (1380–1459) lehet szó, majd megemlíti, hogy a Comenius levelezésben szerepel egy bizonyos Puccius nevű firenzei teológus, aki 1592 tájában Prágában élt. Nos, egészen biztos, hogy ez utóbbiról, a híres olasz spiritualista gondolkodóról, Francesco Pucciról van szó, aki szenvedélyes vitákat folytatott Fausto Sozzinival, s ezek (lásd legutóbb Mario Biagini tanulmányát) döntő szerepet játszottak a szocinianizmus kialakulásában.

Végezetül megemlítjük, hogy bibliai, személy- és tárgymutató könnyíti meg a kötetek használatát.

MŰHELY

Dr. Szabó Árpád

Megszólít a történelem¹

Íme, lassan kezünkbe vesszük történelmünket.

Négy év telt el az első kötet megjelenése óta, s most ugyanazzal az örömmel fogadjuk és simogatjuk a másodikat, mint akkor az elsőt. De miért ez a túlradó öröm? Egyrészt azért, mert nemcsak a történelmi idő példázza, hogy egy folyamat részei vagyunk, hanem egyháztörténelmünk kiadása is ezt a tapasztalatot mutatja fel nekünk, akiknek megadatott, hogy törlesztői lehetünk egy több évszázados adósságnak. Ez utóbbi folyamat elindítója és az eddigi munka megszervezője és véghezvivője az a csapat, amelyet tudományos elmélyültséggel és igényességgel, egyháztörténetünk kitűnő ismerője, dr. Balázs Mihály professzor irányított, a szöveg előkészítését és a mutatók összeállítását áldozatos, erőt és időt szívesen odaszánó munkával Hoffmann Gizella tudományos munkatárs, dr. Kovács Sándor teológiai tanár és Molnár B. Lehel egyházi levéltáros, doktorandus, végezték. A kifejező és eligazító térképeket Elekes Tibor készítette. A technikai szerkesztés felelős munkáját ez alkalommal is ifj. Szombatfalvi József lelkész végezte. Köszönet érte, reménységünk kifejezése mellett, hogy ez a folyamat tovább halad a maga útján, s elkészül a harmadik kötet is.

De a folyamat igazi jelentősége egyházi életünkben nemcsak ez. Hadd szemléltessem mondanivalómat egy francia történész megállapításával: „nem is a reformáció idézte elő a bibliák megsokasodását, hanem a bibliák száma a reformációt. A könyvnyomtatás előtt a tudás fő feladata a szövegek másolása volt, nem pedig az elemzése. A kézíráson alapuló kultúra fő feladata a tudás megőrzése, – a nyomtatott sokszorosításon alapuló kultúra viszont képessé válhat a tudás terjesztésére.”

¹ Kolozsvár, 2009. november 19.